

Gunnlaugur Ingólfsson

Undireins

1

Í afmælisgrein um Jakob Benediktsson fimmtugan segir Halldór Laxness svo um orða-
bókarstörf hans:

mun þar mörg matarholan; mest hef ég orðið undrandi á þeirri uppgötvun
meðal margra í orðabókarstarfi Jakobs, að orðið „alveg“ skuli vera nútíma
hrognamál, tiltölulega nýfarið að sjást á prenti (eða ekki fyr en alllangt var
liðið á öldina sem leið) (1965:227)

Preben Meulengracht Sørensen (1977) ritaði um orðið *alveg* sem reyndar er upp
komið í íslensku máli seint á 18. öld. Þetta orð er nú svo sjálfsagt og algengt í málinu
að það gæti hafa verið í hinum upprunalega arftekna orðaforða málsins frá öndverðu.

Þetta orð, sem nú var nefnt, tilheyrir þeim hluta orðaforðans sem Jakob Benediktsson
hefur nefnt „orðin sem við tölum *með* [fremur] en þau sem við tölum *um*“ (Jakob
Benediktsson 1964:90). Næstum má segja að þau komi upp í hverri ræðu sem haldin
er og blasi við á hverri blaðsíðu sem lesin er og þau skjóta strax upp kollinum í
orðtíðnikönnunum sem gerðar eru á íslensku máli.¹

Þessi orð eru svo sjálfsagður þáttur orðaforðans að þeim er vart veitt athygli og
þau eru sjaldan viðfangsefni málfræðinga. Það er helst að þau fái inni í upptalningu
handbókahöfunda á smáorðum.

Þó ber við að þessi orð veki áhuga manna og var hér að framan getið ritgerðar
Meulengracht Sørensens um orðið *alveg*. Fyrir allmörgum árum ritaði Höskuldur Þrá-
insson (1980) um tilvísunarfornafræðingum *sem* (og *er*) út frá setningarfræðilegu hlutverki
þess og sýndi fram á að það væri fremur samtenging en fornafr. Enn fremur hefur

¹Þar er einkum um þrjár kannanir að ræða, könnun Ársæls Sigurðssonar (1940), könnun Baldurs Jónssonar
(1978) og könnun Jörgens Pinds o. fl. (1991). Orðið *alveg* kemur fyrir í öllum könnunum þremur. Í
könnunum Ársæls og Jörgens o. fl. voru textar af ýmsu tagi taldir, en könnun Baldurs nær einungis til einnar
bókar, skáldsögunnar *Hreiðrið* eftir Ólaf Jóhann Sigurðsson (1972).

Eiríkur Rögnvaldsson skrifað m. a. um tengingarnar *enda* (1987) og *nema* (1992) og Jón Hilmar Jónsson hefur nýlega ritað um orðið *bráðum* (2000).

Atviksorðið *undireins* er eitt þessara orða „sem við tölum með“ og veitum því jafnaðarlega ekki frekari athygli. Það er algengt í ræðu og riti og kemur fram í hverri þeirri tíðnikönnun sem gerð er á íslenskum textum.² En ef nánar er að gáð veur þetta litla yfirlætislausu orð nokkrar spurningar. Fyrst er rétt að gefa því gaur að það hefur yfirbragð samsetts orðs, er saman sett úr tveimur orðliðum, forsetningunni (forliðnum) *undir* og töluorðinu (eða fornafninu?) *einn* í eignarfalli, *eins*. Samband orðliðanna veur strax athygli. Forsetningin *undir* stýrir einungis þolfalli og þágufalli og er því erfitt að skýra orðið sem samvaxið orðasamband úr setningafræðilegu sambandi tveggja orða nema um brottfall þriðja liðar væri að ræða. En hver sá liður hefur getað verið liggur ekki í augum uppi.

Orðið *undir* (fs. eða ao.) er algengt sem fyrri (eða fyrsti) liður samsetts orðs eða öllu heldur forliður forskeytts orðs. Það tekur einkum þátt í myndun nýrra nafnorða og sagna, svo og lýsingarorða en ekki atviksorða nema leidd séu af lýsingarorðum: *undiralda*, *undirboð*, *undirbúningur*, *undirdjúp*, *undirfatnaður*, *undirforingi*; *undirbjóða*, *undirbúa*, *undirbyggja*; *undirdánugur*, *undirfurðulegur*; *undirförull*; *undirfurðulega*.

Orðið *undireins* er ekki að finna í orðabókum yfir fornmálið, hvorki í orðabókum um óbundið mál né skáldamál. Fyrsti höfundurinn, sem fjallar um það í orðabók, er Jón Þorkelsson rektor. Í öðru bindi súpplementanna tilgreinir hann í orðsgrein um forsetninguna *undir* orðasambandið *undir eins* og greinir sem atviksorð (adv.) (Jón Þorkelsson 1879–1885:543). Hann þýðir orðasambandið á dönsku ‘paa én Gang, til samme Tid’ og tekur dæmi úr prentaðri bók frá lokum 16. aldar: Þú kant ekki u[ndir] e[ins] að drekka kaleik dróttins og djöfulsins. Fleiri dæmi tίνir höfundur til frá svipuðum tíma, einnig úr þýddum bókum. Enn fremur hefur hann í sömu orðsgrein orðasambandið *undir eins* og sem hann þýðir með orðunum ‘til samme Tid som, samtidig med’ og tilgreinir dæmi frá fyrra helmingi 17. aldar: Fúsi lögmaðr sigldi u[ndir] e[ins] og byskup Ögmundur (Jón Þorkelsson 1879–1885:543).

Nánari athugun á orðabókum, prentuðum textum og mæltu máli leiðir í ljós að í orðinu *undireins* felast þrjár merkingar: 1. ‘sammála’; 2. ‘sam tímis’; 3. ‘strax, þegar í stað’. Tvær fyrstu merkingarnar koma þegar fyrir í fornu máli og hin síðari þeirra tíðkast alla tíð síðan fram á okkar daga en er nú víkjandi ef svo má segja. Þriðja merkingin kemur ekki upp fyrr en í síðari alda máli og er næstum ráðandi nú.

1.1

Hér á eftir verður leitast við að gera grein fyrir ferli þessa orðs í íslensku, notkun þess og merkingu og vikið að uppruna þess. Efniviður þessarar athugunar er seðlasafn

²Reyndar kemur orðið ekki fyrir í könnun Ársæls Sigurðssonar (1940). Hugsanlega kynni það að leynast í textum Ársæls þar sem algengt var að rita orðið í tvennu lagi, *undir eins*, og bæði orðin koma fyrir í könnuninni hvort á sínum stað eftir tíðni. Hins vegar tekur Ársæll það fram að samtengingar og nokkur föst orðasambönd hafi verið talin sem ein orðmynd, sbr. *svo að*, *einu sinni*, *sums staðar* sem koma fram í orðalistunum á þennan hátt. Í könnun Baldurs Jónssonar (1978) kemur orðið fyrir, reyndar ritað í tveimur orðum, *undir eins*. Orðið kemur einnig fyrir í könnun Jörgens Pinds o. fl. (1991).

Orðabókar Háskólans, bæði safn hennar úr prentuðum ritum og mæltu máli. Einnig hefur verið stuðst við tiltækar prentaðar orðabækur. Þessi efniviður hrekkur þó ekki til. Enda þótt orðið *undireins* komi ekki fyrir í orðabókum yfir forn málið er það samt sem áður að finna í fornum textum, a. m. k. allt frá 15. öld. Veturliði Óskarsson hefur fundið það í nokkrum fornbréfum og tekur það upp í prófritgerð sína um tökuorð í íslenskum fornbréfum frá 15. öld. Hann nefnir þar hina miðlagþýsku fyrirmynd orðsins, *under e(i)nes*, *under eniges*, og veur jafnframt athygli á því að orðið hefur ekki verið tekið upp í forn málsorðabækur til þessa.³

Elstu dæmi um orðið koma fyrir í fornbréfum frá því upp úr miðri 15. öld. Þá þegar verður þess vart að það er notað í tveimur merkingum. Annars vegar merkir orðasambandið *undir eins* ‘sammála’ en hins vegar merkir það ‘samþímis’ eins og lesa má út úr eftirfarandi dæmum:

(1) ‘sammála’⁴

(i) vard biskup olaf vnder eins oc sumarlíde bonde vm kirkiureikning (DI V (1461 > 1510) 315.1)

(ii) ec hefe ordit under eins med þosteín hakonarson um þær akiærur sem ec hafde til hans ath tala (DI VII (1492) 140.29)

(iii) greindur þorkell ... hefði haft alla skulld við greindann jon ok beiddi mig sia suo til ath þeir mætti vnder eins verda vm þau ord sem huor hafði við annann talatt (DI VII (1499) 418.13)

(2) ‘samþímis’

(i) til sanninda hier vm settvm vær uort innsigle fyrir þetta samþyctarbrief vnder eins med adrgreindv domsbrefe (DI V (1475) 797.7–8)

(ii) ok þesj feinginn friheit er einn tacsetning vnder eins med skriptagong-unne (DI VI (1487) 592.10)

(iii) skipvm ver huerium profasti þeim sem þetta vort bref blifur hia med þat sitzta ad hann færi oss þat aptur ... j laugardal tueim nottvm fyrir peturs-messo oc pals vnder eins med fyrrnefndu manntali (DI VII (1497) 335.17)

Þessi dæmi sýna að orðið er komið fram í heimildum þegar á síðari hluta 15. aldar. Elsta dæmið, frá 1461, er reyndar í afriti frá 1510 en önnur dæmi eru úr frumbréfum, hið elsta frá 1475.

2

Orðið *undireins* kemur þegar fyrir í elstu prentbókum íslenskum. Þar er þá fyrst að geta Nýja testamentisins í þýðingu Odds Gottskálkssonar (1540). Þar kemur orðið fyrir á

³Veturliði hefur verið svo vinsamlegur að ljá mér þessi dæmi úr ritgerð sinni sem er óútgefin meistara-prófsritgerð við Hafnarháskóla (1992).

⁴Hér á undan var sagt að orðið *undireins* komi ekki fyrir í forn málsorðabókum. En rétt er að geta þess að orðið *eins* kemur fyrir í merkingunni ‘sammála’ í fornu máli: kváðu nauðsyn á vera, at þeir sættist ok væri allir eins [...], ok mundi fátt við þeim standa. (Fritzner 1886:311).

einum fjórum stöðum og eins og endranær ritað í tveimur hlutum, *undir eins*. Dæmin úr þýðingu Odds eru annars vegar úr guðspjöllunum og hins vegar úr formálum Lúthers:

(i) og margar adrar hueriar vnder eins med honum hofdu vpp farit til Hierusalem (Mark. 15,41 [OH])⁵

(ii) Huort þeir munu aller vnder eins / eda huer epter odrum vpprisa. (1 Þess. form. [OH])

Í orðasafns- og registursbálki bókar sinnar færir Jón Helgason (1929) þrjú dæmi um *undireins* og tilgreinir þýsku orðin ‘zu gleich’ (Jón Helgason 1929:384). Er það svo að skilja að Oddur hafi haft þau fyrir sér hjá Lúther (Jón Helgason 1929:207). Af þessu má ráða að orðið *undireins* hafi Oddi verið tiltækt sem þýðing á hinu þýska orðalagi *zu gleich*.⁶

Í ritum frá því á síðari hluta 16. aldar og fram á hina 17. kemur orðið *undireins* oft fyrir, einkum í þýddum ritum svo sem *Eintali sálarinnar* (1746 (frumútg. 1599)) og *Gerhards hugvekjum* (1634 (frumútg. 1630)).⁷

Í frumsömdum ritum eftir siðaskipti kemur orðið *undireins* t. d. fyrir í Biskupa-annálum Jóns Egilssonar frá 1605:

á hans dögum brann kirkjan í Skálholti af loptlegum eldi og undir eins Jóns kirkja í Látrum (Safn I 31 (JE) [OH])

Og enn fremur í Biskupasögum Jóns Halldórssonar frá 18. öld:

sigldi hann tvítugur til Kaupenhafnar háskóla, undir eins og Jón Arason frá Ögri og síra Björn Snæbjarnarson (JHBisk. I 225 [OH])

Fleiri 18. aldar dæmi mætti til nefna:

þeir eru djarfari og undir eins fínari í umgengni og viðmóti en sá niðurslegni danski almúgi (HFinns. Andv. LIX 18 [OH])

En undir eins og dýrin eydileggja, planta þau jafnframt optliga (LFR. X 208 [OH])

Frá 19. öld eru fjölmörg dæmi um þessa merkingu og notkun orðsins *undireins* og verða hér sýnd nokkur dæmi:

⁵Þau dæmi og tilvitnanir sem merkt eru OH á eftir skammstöfun heimildar eru tekin úr seðlasafni Orðabókar Háskólans.

⁶Jón Helgason (1929:179–80) nefnir þann möguleika að Oddur hafi getað farið eftir lágþýskri útgáfu við þýðingu Nýja testamentisins eða haft hana til hliðsjónar og tilgreinir stað sem bendir fastlega til að svo hafi verið. Þá vaknar sú spurning hvort á *undireins*-stöðunum í þýðingu Odds hafi verið orðalag í hinna hugsanlegu lágþýsku útgáfu sem verið hafi fyrirmynd orðsins *undireins*.

⁷*Eintal* er þýtt úr þýsku af Arngrími Jónssyni. Hugsanlegt er að frumtexti þessa rits hafi gefið tilefni til eða stuðlað að notkun orðsins en ekki hafa verið tók á að kanna það. *Gerhards hugvekjur* eru þýddar úr latínu.

eins heimskuligar, órímiligar og undir eins skaðligar meiningar (KG Bréf. 27 [OH])

lipur, léttur og undireins djarfur maður (Sókn. II 24 [OH])

Hann var fróðleiksmaður, en undir eins fullur með hjátrú og jafnframt duli (SkGSKv. 27 [OH])

Þeir eru bændur undir eins og þeir eru prestar (Skuld 1878, 18 [OH])

Frá 20. öld eru einnig dæmi sem sýna þessa notkun orðsins *undireins*:

binda varð skipin á þrjá vegu, en með því móti gátu 2 skip legið þar undir eins (ÁrbFlf. 1903, 40 [OH])

einsog að bera sér í munn nafn Sigurðar Breiðfjörðs undireins og alföðurinn (HKL Ljós. 60)

2.1

Merkingin ‘sam tímis’ í orðinu *undireins* er víkjandi eða að verða sjaldgæf í nútímamáli. Hennar er að vísu getið í orðabókum, eins og orðabók Blöndals og orðabók Menningar-sjóðs, en verður annars lítt vart í venjulegu lesmáli. Hana er t. d. ekki að finna í textasafni Orðabókar Háskólans.⁸ Samt sem áður er þessi merking orðsins ekki með öllu útdauð í málinu. Í bréfi til Orðabókar Háskólans árið 1960 vakti skagfirskur heimildarmaður athygli á því að hann hefði veitt þessari notkun og merkingu orðsins *undireins* eftirtekt er hann dvaldist á Reyðarfirði en kvaðst ekki þekkja hana ella. Í athugasemd á sedli við heimild þessa tekur starfsmaður Orðabókarinnar fram að þessi notkun sé algeng á Suðurlandi. Í annarri athugasemd síðar segir sami starfsmaður að hann þekki þetta vel úr Mýrdal en sennilega sé farið að minnka um þessa notkun orðsins. Þessar athugasemdir urðu til þess að veturinn 1974–75 var vikið að þessu orði í þættinum „Íslenskt mál“ og forvitnast um það hjá heimildarmönnum og öðrum hlustendum hvort merkingarbrigðið ‘sam tímis’ þekktist í mæltu máli. Undirtektir við spurningu þessari voru mjög góðar og kom fram að margir heimildarmenn víða um land þekktu og notuðu jafnvel sjálfir orðið í þessari merkingu og nefndu ýmis dæmi til skýringar. Heimildir um þessa notkun orðsins bárust t. d. úr öllum sýslum á Suðurlandi, allt austan úr Vestur-Skaftafellssýslu og út í Ölfus. En ýmist var að heimildarmenn gerðu þá athugasemd að þetta hefði verið algennt áður (t. d. fram um 1930) eða þeir töldu þetta allalgennt enn. Af Vesturlandi bárust einnig dæmi, svo og af Vestfjörðum, allt vestan úr Dýrafirði og norður í Djúp. Af Norðurlandi bárust ekki dæmi fyrr en komið var norður í Skagafjörð og Eyjafjörð og höfðu heimildarmenn á þeim slóðum þetta einkum eftir eldra fólki. Ekki bárust dæmi úr Þingeyjarsýslum en úr Múlaþingi, allt norðan úr Vopnafirði, um Hérað og suður í Austur-Skaftafellssýslu suður í Suðursveit. Eins og áður sagði nefndu heimildarmenn ýmis dæmi um notkun orðsins, t. d. var algennt að þeir tilfærðu setningar eins og:

⁸Textasafnið er safn tölvutækra texta, heilla bóka eða bókarhluta, á ýmsum sviðum frá síðastliðnum hálfum öðrum áratug eða svo. Í safninu eru um 24 milljónir lesmálsorða.

Við vorum *undireins* í skóla (þ. e. ‘sam tímis’ eða ‘saman’)

Hún fermdist *undireins* og ég (þ. e. ‘við fermdumst saman’)

Ég kom þangað *undireins* og hann (þ. e. ‘á sama tíma, um leið’ (en ekki endilega samferða honum))

Enn fremur komust heimildarmenn eitthvað á þessa leið að orði í útskýringum sínum: Þegar eitthvað fleira en eitt gerðist samtímis, þá var sagt, að það gerðist *undireins*.

Eins og áður segir voru umsagnir heimildarmanna nokkuð mismunandi að því er varðaði hversu algengt þessi merking væri. Skaftfellskur heimildarmaður (í Mýrdal) taldi þetta algengt fram um 1930. Heimildarmaður í uppsveitum Árnessýslu sagðist þekkja orðið *undireins* mætavel í merkingunni ‘sam tímis’ og bætti við: Mér finnst það sé allalgengt hér. Aðrir könnuðust við þetta, enn öðrum kom þetta „ekki ókunnuglega fyrir“ eða „heyrist nú varla, nema þá hjá gömlu fólki“ o. s. frv.

Ljóst er af þessu að um miðjan 8. áratug síðustu aldar er merkingin ‘sam tímis’ í orðinu *undireins* vel kunn víða um land enda þótt hún virðist á undanhaldi. Heimildarmennirnir að þessum fróðleik voru næstum allir fæddir eftir aldamót, flestir á árunum 1907–23 og hafa því verið komnir um fimmtugt hinir yngstu og vel fram á sjötugsaldur hinir elstu. Ekki hefur verið gerð nein könnun á notkun og merkingu orðsins *undireins* á allra síðustu árum svo að kunnugt sé. Ef ummæli heimildarmanna hér að framan eru einhver vitnisburður um gengi orðsins í mæltu máli má ætla að það sé orðið sjaldheyrtnú í framangreindri merkingu.

3

Algengasta merking orðsins *undireins* í ræðu og riti í nútímamáli er ‘þegar í stað, strax’.⁹ Þessi merking kemur ekki fram fyrr en á síðari tímum en hlýtur að hafa æxlast út af ‘sam tímis’-merkingunni. En sú spurning vaknar hvenær hennar fer að gæta. Hér eru ekki tók á að tímasetja það nákvæmlega og liggja til þess ýmsar ástæður. Söfn Orðabókarinnar sýna helst ‘sam tímis’-merkinguna og liggur það í eðli orðtökunnar þar sem orðtökumaðurinn er einkum á höttunum eftir því sem gamalt er, sjaldgæft, sérkennilegt eða frábrugðið því sem tíðast er í hans eigin máli og samtíðar hans. Af þeim sökum er oft hætt við því að það, sem er algengt, sjálfsagt og hversdagslegt, verði út undan og eins konar slagsíða komi á dæmasafnið, þar verði gnótt dæma um hið eldra og sjaldgæfara en færra um dæmi hins algenga og erfitt að tímasetja hvenær breytingar á notkun og merkingu verða. Dæmin sýna að þetta er oft raunin. Því verður að fara í eftirleit, ef svo má að orði komast, til að finna elstu dæmi um orðið í nýrri merkingu en það kostar nýjan orðtökulestur og slíkt hefur ekki verið unnt nema að litlu leyti enn sem komið er. Hér verður þó reynt að tilfæra nokkur dæmi sem bráðafangs fundust við lauslegan leitarlestur og athugun orðabóka.

Orðið *undireins* er tilgreint í merkingunum ‘strax, þegar í stað; samtímis’ í orðabók Menningarsjóðs, *Íslenskri orðabók* handa skólum og almenningi (Árni Böðvarsson

⁹Við leit í textasafninu fundust á annað hundrað dæmi og eftir textasambhenginu að ráða er merkingin ‘strax, þegar í stað’ einatt á ferðinni.

1963; 1983). Í báðum útgáfum er það á tveimur stöðum, annars vegar ritað í tveimur orðum, *undir eins*, hins vegar í einu orði, *undireins*. Sömu sögu er að segja um *Íslensk-danska orðabók* Sigfúsar Blöndals (1920–1924). Þar er orðið ritað á tvo vegu eins og í orðabók Menningarsjóðs en skýrt undir rithættinum *undir eins*: straks, lige straks; (*á sama tíma*) paa een Gang, til samme Tid; *u. eins og*, til samme Tid som, samtíðig med; saasart (som). Í *Nýrri danskri orðabók* eftir Jónas Jónasson (1896) er orðið *straks* þýtt m. a. með orðalaginu: ‘þegar í stað, undir eins, óðara, að vörmu spori, ...’ og virðist orðaval hans í þýðingunni hvíla á þýðingu Konráðs Gíslasonar í *Danskri orðabók* (1851): ‘undir eins, óðara, þegar, í stað; að vörmu spori: ...’.

Á 19. öld má sjá að orðið *undireins* er notað jöfnum höndum í báðum merkingunum, jafnvel í riti sama manns. Dæmi um þetta er t. d. að finna í dagbókum Gísla Brynjúlfssonar (1957) frá árinu 1848, svo og í skáldsögum Jóns Thoroddsens:¹⁰

Því þeir [þ. e. Danir] eru ei góðlyndir, glaðlyndir og gáfaðir undireins (44)

Auðséð er undireins á þessari litlu sögu, að höfundurinn er enskur maður (45)

Æ, farðu ekki frá mér undir eins, Gunna mín (PS, 11[OH])

sunnudaginn var lýst á tveimur kirkjum undir eins (PS, 71[OH])

Í orðabók Björns Halldórssonar (1814/1992) er orðið *undir eins* þýtt með ‘*simul*, tillige, med det samme’. Latneska orðið *simul* getur bæði þýtt ‘þegar í stað’ og ‘í senn’ svo að hér geta báðar merkingarnar verið á ferðinni. Jón Árnason biskup hefur þekkt þær báðar því að í Kleifsa sínum (1738/1994) notar hann orðið *undireins* í þýðingum á orðunum *simul* (*simul ac/vel*), *insimul* og *una*. Jón Ólafsson úr Grunnavík hefur einnig þekkt báðar merkingarnar. Hann skýrir orðasambandið *undir eins* í orðabók sinni með orðunum ‘*simulac*, vel eodem tempore. adv. temporis. ut: eigi verður undir eins átt og úti látið’ (stafsetning samræmd).

Ljóst er að merkingin ‘strax, þegar í stað’ í orðinu *undireins* hefur verið lengi þekkt og lifað samtímis hinn gömlu fram á okkar daga. En ekki verður að svo stöddu fullyrt framfar en hér hefur verið reynt að greina hvenær hún kemur fyrst til sögunnar. En af dæmum hér á undan er ljóst að hún er vel kunn á 18. öld og er fram komin í bókum fyrir miðja öldina. Jón úr Grunnavík var fæddur árið 1705 og vann að orðabók sinni frá því fyrir miðja öldina. Jón Árnason biskup fæddist árið 1665 og gaf út Kleifsa árið 1738. Vísast er nýmerkingin ‘þegar í stað, strax’ allmiklu eldri en þetta en hennar verður ekki vart í Nýja testamentisþýðingu Odds Gottskálkssonar. Jón Þorkelsson, sem fyrstur hóf *undireins* til vegs í orðabókum, getur hennar ekki. Við verðum að skiljast við þetta mál að svo stöddu og teljum að hin nýja merking hafi komið upp einhvern tíma á bilinu frá því um 1600 og fram í byrjun 18. aldar.

¹⁰Við lauslega athugun á *undireins*-dæmum í skáldsögum Jóns Thoroddsens sýnist ‘strax’-merkingin vera algengari en ‘samtímis’-merkingin.

4

Hér að framan var þess getið að orðið *undireins* muni vera tökuorð, innlend myndun þess lægi ekki í augum uppi, forsetningin *undir* stýrði ekki eignarfalli og um liðfella orðskipan væri ekki að ræða. Í áðurnefndri ritgerð sinni bendir Veturliði Óskarsson á hina miðlægþýsku fyrirmynd. Í miðlægþýskri orðabók (Lübben 1965:430) undir fletti-orðinu *under* segir m. a.: ... u[nder] ênes, êniges, ein, *ununterbrochen*, *hinter einander*, *in einer Reihe*. Í þessari orðabók er ‘samtímis’-merkingarinnar ekki getið en auðvelt er að sjá að það sem kemur ‘í röð, hvert á eftir öðru, óslitið’ verði ‘samtímis’. Enn fremur má geta þess að orðasambandið *under et* kemur fyrir í eldri dönsku í merkingunni ‘sammenhengende, uafbrudt (Kalkar 4, 1902–1907:652) og er þar vísað til *under enes* í miðlægþýsku.

5 Útúrdúr um stafsetningu

Hér á undan hefur komið fram að ríkjandi ritháttur orðsins *undireins* hefur lengst af verið *undir eins*, þ. e. orðið, eða öllu heldur orðasambandið, er ritað í tvennu lagi eins og algengt er um smáorð og smáorðasambönd. Þessi ritháttur er ráðandi í elstu heimildum og helst á öllum öldum fram á okkar daga. Hann er einhafður í orðabókum þar til orðabók Blöndals kemur út en þar er reyndar vísað úr rithættinum *undireins* í *undir eins* og orðið skýrt þar. Í orðabók Menningarsjóðs frá 1963 er öfugt farið að en í útgáfunni frá 1983 er skýringu að finna á báðum stöðum. Í *Réttitunarorðabók* handa grunnskólum undir ritstjórn Baldurs Jónssonar (1989) er einungis að finna ritháttinn *undireins* og sömu sögu er að segja um *Stafsetningarorðabók* með skýringum eftir Halldór Halldórsson (1994).

Rithátturinn *undir eins* er í samræmi við þá meginreglu sem enn ríkir í sambandi við rithátt smáorða og orðasambanda. Þau eru rituð samkvæmt uppruna, þ. e. hvert einstakt orð sér í lagi. Þar sem reglur leyfa að slegið sé saman í eitt orð má segja að um undantekningu sé að ræða. Hugmyndin sem hér býr að baki er væntanlega sú að smáorð myndi ekki samsett orð í venjulegum skilningi þó að þau séu setningarfræðilega ein heild. Hins vegar er nokkur tilhneiging til að slá ýmsu af þessu saman í riti enda stuðlar framburður oft að slíku auk setningarfræðilegrar tilfinningar. En framburður orðsins *undireins* er oft eins og um tvö orð væri að ræða, /undir'eins/.¹¹ Hér er því komið á framfæri hvort ekki sé í samræmi við meginreglur í stafsetningu að rithátturinn *undir eins* væri aðal-ritháttur en hins vegar væri rithátturinn *undireins* leyfður vegna þess að hann er orðinn svo algengur í ritmáli.

6 Heimildaskrá

Árni Böðvarsson. 1963. *Íslensk orðabók handa skólum og almennungi*. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.

¹¹ Stundum er jafnvel eins og r-ið fylgi seinni hlutanum, /undi'reins/, og fer þá að vandast um ritháttinn!

- Árni Böðvarsson. 1983. *Íslensk orðabók handa skólum og almenningi*. Önnur útgáfa, aukin og bætt. Bókaútgáfa Menningar sjóðs, Reykjavík.
- Ársæll Sigurðsson. 1938. Um rannsókn á tíðni orða. *Menntamál* 11:96–102.
- Ársæll Sigurðsson. 1940. Algengustu orðmyndir málsins og stafsetningarkennslan. *Menntamál* 13:8–42.
- Baldur Jónsson. 1978. *Orðstöðulykill að Hreiðrinu*. Háskóli Íslands, Reykjavík.
- Baldur Jónsson. 1989. *Réttitunarorðabók handa grunnskólum*. [Rit Íslenskrar málnefndar 4]. Námsgagnastofnun og Íslensk málnefnd, Reykjavík.
- Björn Halldórsson. 1814/1992. *Orðabók. Íslensk-latnesk-dönsk ...*. Fyrst gefin út árið 1814 Ný útgáfa. Jón Aðalsteinn Jónsson sá um útgáfuna. [Orðfræðirit fyrir alda II]. Orðabók Háskólans, [Reykjavík].
- DI: *Diplomatarium Islandicum. Íslenzkt fornbréfasafn ...*. Gefið út af Hinu íslenska bókmentafélagi 1857–. S. L. Möller og Félagsprentsmiðja[n], Kaupmannahöfn og Reykjavík. [V. 1899–1902. VI. 1900. VII. 1903.]
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1987. Enda. *Nordic Journal of Linguistics* 10:91–108
- Eiríkur Rögnvaldsson. 1992. Nema. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 14:35–61.
- Johan Fritzner. 1886. *Ordbog over det gamle norske sprog ...*. Første Bind. A–Hj. Den norske Forlagsforening, Kristiania.
- Gísli Brynjúlfsson. 1957. *Dagbók í Höfn*. Heimskringla, Reykjavík.
- Halldór Halldórsson. 1994. *Stafsetningarorðabók með skýringum*. Fjórða útgáfa aukin og endurskoðuð. Almenna bókafélagið, [Reykjavík].
- Halldór Laxness. 1965. *Heimsljós I. 7*. útgáfa. Vaka-Helgafell hf, Reykjavík.
- Höskuldur Þráinsson. 1980. Tilvísunarfornöfn? *Íslenskt mál og almenn málfræði*. 2. Árgangur. Íslenska málfræðifélagið, Reykjavík.
- Jakob Benediktsson. 1964. Þættir úr sögu íslensks orðaforða. *Þættir um íslenzkt mál* eftir nokkra íslenska málfræðinga. Ritstjórnannaðist Halldór Halldórsson. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- Jón Árnason. 1738/1994. *Nucleus latinitatis. ...*. Ný útgáfa. Guðrún Kvaran og Friðrik Magnússon sá um útgáfuna. [Orðfræðirit fyrir alda III]. Orðabók Háskólans, [Reykjavík].
- Jón Helgason. 1929. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*. Gefið út af Hinu íslenska fræðafjelagi í Kaupmannahöfn. [Safn Fræðafjélagsins VII. Bindi]. Prentað hjá S. L. Möller, Kaupmannahöfn. [Endurprentun eftir frumútgáfunni sem Rit um íslenska málfræði 4. Málvísindastofnun Háskóla Íslands 1999].
- Jón Hilmar Jónsson. 2000. Bráðum. *Orðhagi*. Afmæliskevðja til Jóns Aðalsteins Jónssonar 12. október 2000. Reykjavík.
- Jón Thorkelsson. 1879–1885. *Supplement til islandske Ordbøger*, anden Samling. Ísafold's Bogtrykkeri, Reykjavík.
- Jónas Jónasson. 1896. *Ný dönsk orðabók með íslenzkum þýðingum*. Ísafoldarprentsmiðja, Reykjavík.
- Jörgen Pind (ritstj.), Friðrik Magnússon, Stefán Briem. 1991. *Íslensk orðtíðnibók*. Orðabók Háskólans, [Reykjavík].
- Kalkar, Otto. 1902–1907. *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300–1700)*. Fjerde Bind. H. H. Thieles Bogtrykkeri, København.

- Konráð Gíslason. 1851. *Dönsk orðabók með íslenskum þýðingum*. Prentað hjá Bianco Luno, hirðprentara, Kaupmannahöfn.
- Lübben, August. 1965. *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Nach dem Tode des Verfassers vollendet von Christoph Walther. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. [Reprografischer Nachdruck der Ausgabe Norden und Leipzig 1888].
OH: *Seðlasöfn Orðabókar Háskólans*.
- Ólafur Jóhann Sigurðsson. 1972. *Hreiðrið*. Varnarskjal. Heimskringla, Reykjavík.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Aðal-samverkamenn: Björg Þorláksdóttir Blöndal, Jón Ófeigsson, Holger Wiehe. Reykjavík.
- Sørensen, Preben Meulengracht. 1977. *Alveg. Opuscula Septentrionalia: Festskrift til Ole Widding 10. 10. 1977*. [Bibliotheca Arnamagnæana ... Vol. XXV ... Opuscula. Vol. II]. C. A. Reitzels Boghandel A/S, Hafniæ.
- Veturliði Óskarsson. 1992. *Låneord i islandske diplomer fra det 15. århundrede*. Magisterafhandling, Magisterkonferens i Nordisk Filologi, Københavns Universitet. [Óútgefin].